

УДК 141.319.8

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.24.25>

Галина Фесенко

доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри історії і культурології,
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова

ORCID: 0000-0001-7133-484X

Email: Galyna.Fesenko@kname.edu.ua

НАЦІЄЧУТЛИВІСТЬ ЧАСОПРОСТОРУ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ: РЕАЛІЇ КОНФЛІКТІВ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація. У статті висвітлено комунікативні зрушення у «громадянських ландшафтах» українських міст, як у параметрах темпоральності, так і просторової феноменології. Зазначено, що публічний простір міста є особливою соціокультурною формою буття в умовах конфліктизації українства. Методологічну основу дослідження складають концепції національної ідентичності, теорії комунікативної дії, а також культурологічний підхід до аналізу темпорально-просторового феномену міста. Артикулюється потреба у дослідницьких практиках, орієнтованих на осмислення міської ідентичності з точки зору «громадянського підходу», утвердження національних цінностей, урахування комунітарних принципів формування такої ідентичності. Аналізуються громадянські міські майданчики крізь призму висвітлення націєчутливих часопросторів. Описано відмінності у комунікативно-просторових трансформаціях українських міст, характер презентації їх національно-культурної ідентичності у комунікативному просторі. Окреслюються проактивні практики містян, що ре-віталізують український простір, через перспективу проектування «національнокультурної реальності» – українського громадянства. Зазначається, що для міст, які є «історичним продуктом» індустріалізації Сходу України зберігається проблема сприйняття українського національно-культурного дискурсу, пошуку ідентичності у національних категоріях українського світу. Міста часто продукують амбівалентні мнемонічні підходи до національно-культурних цінностей: від повного злиття з буттям української нації до демонстрації відчуження від нього. Водночас перебування українства на межі кордонів із російським світом, спонукає до активного громадянства. Спостерігаються зрушення світоглядних кордонів щодо національної ідентичності громад, які опинилися на лінії фронту російсько-української війни та стають захисними національно-культурними фронтами Східної України. Зазначається, що просторові зв'язки українських міст і громад потребують більш потужної національнокультурної артикуляції символічної структури міської політики та мнемоніки топосів.

Ключові слова: національна ідентичність, громадянська культура, партисипативне місто, комунікації, публічний простір, інтерсуб'єктність.

Halyna Fesenko

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor,
Department of History and Culturology,
O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv

THE NATIONAL SENSITIVITY IN SPACE-AND-TIME OF UKRAINIAN CITIES: REALITIES OF IDENTITY CONFLICTS

Abstract. The article highlights changes in communication in "civil landscapes" of Ukrainian cities, as the parameters of temporality and spatial phenomenology. It is noted that the public space of a city is a special social and cultural form of being under conditions of Ukrainian's conflict. The methodological basis of the study is the concept of national identity, the theory of communicative action, as well as a cultural approach to the analysis of the temporal-spatial phenomenon of the city. The need for research practices focused on comprehending urban identity from the point of view of a "civic approach", establishing national values, and taking into account the communitarian principles of the formation of such an identity is articulated. Civil urban sites are analyzed through the prism of lighting of nationally sensitive time-space. Differences in communicative-spatial transformations of Ukrainian cities, character of presentation of their national-cultural identity in communicative space are described. The pro-active practices of the locals re-vitalizing the Ukrainian space, through the prospect of designing a "national-cultural reality" – of Ukrainian citizenship are outlined. The violation of the cordial eye of the majority of national identities, as if they were based on the front line of the Russian-Ukrainian war and the coveted national-cultural frontiers of Ukraine, move forward. There is a shift in worldview boundaries along the national identity of communities that find themselves on the front lines of the Russian-Ukrainian war and become defensive national-cultural frontiers of Eastern Ukraine. It is noted that the spatial connections of Ukrainian cities and communities require a more powerful national-cultural articulation of the symbolic structure of urban politics and topos' mnemonics.

Keywords: national identity, civic culture, participatory city, communications, public space, intersubjectivity.

Актуальність дослідження. Необхідність осмислення культурно-історичного простору українства в параметрах урбаністики обумовлена загальними

методологічними зрушеннями у гуманітаристиці. Зокрема, міста розглядаються як важливі «суспільні ацени», що формують і розкривають політику часу, і де

відбуваються значимі події, здатні змінювати національне буття. Міста є «концетраторами» громадянської активності, можливостей для розвитку культурного потенціалу нації.

Буття українських міст, маючи свій ритм, також нерозривно пов'язане із загальнонаціональним часопростором. Через теперішню гібридну російсько-українську війну у містах загострилося питання консолідації української нації як запоруки національної безпеки. Виявляються ознаки конфлікту – відсутність консенсусу національних цінностей, зіткнення протилежно спрямованих тенденцій у національній свідомості містян, неспівпадіння національних ідей, тлумачень української історії. У «конфліктних просторах» міст з одного боку відбуваються процеси дезінтеграції й відчуження, з іншого – нові форми інтеграції містян.

У такій ситуації актуальності набувають урбаністичні візії щодо націєчутливості комунікативних просторів українських міст. Культурно-національна репрезентація комунікаційних майданчиків міст дозволяє висвітлити проблему ідентичності, як символічного способу об'єднання з одними та дистанціювання з іншими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що публічні простори розглядаються урбаністикою, як у фокусі фізичних параметрів, так і соціокультурних. Дослідники презентують історію урбаністичних трансформацій. Зокрема, дослідження Джейн Джекобс про розвиток американських міст («Смерть і життя великих американських міст») мало великий вплив на розуми американських та європейських урбаністів про важливість різноманітних форм суспільного життя в публічних локаціях міста. Комунікаційний простір постає важливою формою творення міського простору. Так, Ларс Джемзе аналізує феномен «нових міських просторів» на прикладах трансформацій публічних просторів європейських міст. Наслідком втворення публічних просторів нового типу стає поява локацій для суспільного життя, де можливий безпосередній контакт між людьми на рівні інтерсуб'єктності.

Концептом комунікацій, що окреслює людську взаємодію у світі, послуговується теорія комунікативної дії (Юрген Габермас), етика відповідальності (Карл-Отто Апель) та солідарності (Річард Рорті). Після теорії соціальної дії М. Вебера вивчення комунікативних дій (інтерацій) Юргеном Габермасом було орієнтоване на те, щоби «парадигма пізнання предметів була заміненою на парадигму взаєморозуміння між суб'єктами, які здатні промовляти та діяти» [2, с. 288]. Сучасні дослідники реконструюють теорію комунікації як діалогічно-діалектичне поле, зокрема, Роберт Крейг презентує модель комунікації як метамодель, а комунікаційну теорію – як метадискурсивну практику.

Вивченню просторових характеристик міста присвячена значна кількість вітчизняних праць філософського, культурологічного, архітектурного

спрямування. Міста розглядаються невід'ємно від свідомості тих, хто перебуває у них, і який досвід у них отримується. Зокрема, через локалізацію культурних процесів у місті предметом особливої уваги в урбаністиці стає культурно-історичний простір. Трансформації міських просторів аналізуються й у націокультурних контекстах, зі спробами виявлення «конфліктних вузлів» національного буття. Комунікативні візії міста презентують вітчизняні дослідники – Марія Грищенко [3], Дінара Локтіонова [4] та ін. Вітчизняні дослідники, представляючи різні галузі знання та осмислюючи місто у межах дослідницького поля власної науки, засвідчили багатовимірність зазначеної проблематики. Саме тому застосовується дискурсивний аналіз, що дозволяє репрезентувати міста через «вчитування» тих сенсів, що залишаються невисловленими, невираженими за «фасадом» вже артикульованого знання [7; 8].

Втім, незважаючи на існуючий значний науковий доробок, феномен націєчутливості часопросторів українських міст вочевидь потребує подальшого осмислення. Зокрема, відповідей потребують питання «анатомії конфліктизації» часопросторів українських міст, національно-культурного витлумачення комунікаційних параметрів міст.

Метою дослідження є історіософське висвітлення особливостей націєчутливих трансформацій українських міст у контексті публічних форм громадянського буття.

Виклад основного матеріалу. Дослідження публічних трансформацій українських міст вимагає зосередження уваги на суб'єктних, значущих для національної спільноти, формах. На урбаністичному ґрунті стає видимим культурний конфлікт ідентичностей містян, їх духовно-моральних можливостей щодо сприйняття національних цінностей. В громадянській культурі акцентується увага на моральному покликанні людини до духовного єднання зі світом нації, до якої належить. Визнається неприпустимим нехтування національними цінностями, відірваність та байдужість до національного буття. Звідси поширюється думка про розділеність українців на «громадян» та «населення». Поняття громадянин визначає місце людини в державі, а її громадянська позиція – у певному ставленні до різних суспільних явищ і процесів з урахуванням національних інтересів. Рівень громадянськості певної особи залежить і від характеру соціалізації в суспільстві.

Сенс національної ідентичності у своєрідний спосіб розкривається на рівні міського буття, де можливим є встановлення множинних соціальних зв'язків з локальною спільнотою. Загальновідомим є значення публічного середовища міста як «місця для зустрічей», а також прояву «почуття спільності». Відповідно до цього, місто постає простором для «комунікативних дій» (за Юргеном Габермасом [9]),

спрямованих на взаєморозуміння, консенсус, упорядкування норм, можливість діалогу. Комунікативна дія є соціальною за своєю суттю, вона немислима поза орієнтацією суб'єктів один на одного, без установки на співпрацю, тому є антропологічно фундаментальною й для організації національного буття у містах.

Націоетичний вимір комунікацій у публічному просторі засвідчує наявний характер виробленого у місті «ландшафту громадянства». У такому випадку ландшафти постають як фізичний факт і водночас як культурний феномен, політичний конструкт та ін. Для українських міст, з їх проявами конфліктивності культури громадянства, важливо демонструвати повагу до цінностей власної спільноти та її культури. Важливо висвітлити націокультурні зрушення, що відбуваються в українських містах. Спостерігаються системні зміни у соціальних комунікаціях – витворюються добре інтегровані спільноти, яким властивий консенсус цінностей.

Громадянська позиція щодо людського буття як національного співбуття дозволяє артикулювати параметри партисипативності міських локацій, їхнього творення із залученням широкого кола містян. Публічна аргументація з використанням діалектики, раціонального діалогу є необхідним компонентом для забезпечення «громадянськості» міста. У містах формується своєрідна «культура зустрічі українства» – волонтерські майданчики, що відтворюють відчуття національної єдності, громадянської солідарності, поваги до української культурної спадщини. Їх виникнення часто пов'язано з «відвоюванням» публічних локацій міст для здійснення різноманітної націокультурної активності (як наприклад, волонтерський намет «Все для перемоги» на площі Свободи у Харкові).

Містяни, гуртуючись шляхом волонтерських проєктів, створюють спільноти, які починають генерувати зміни в містах. Волонтерські проєкти навіть переростають у національний механізм взаємодопомоги та розвитку відповідальності. Серед таких – програма «Будуємо Україну разом», що починалася у 2014 році з відновлення будинків, зруйнованих війною на сході України (Краматорськ, Слов'янськ), а з часом перетворилася на рух, що формує нову генерацію відповідальних українців. Волонтерська будівельна активність стає не тільки інструментом розбудови інфраструктури міста, а й новою формою спілкування, формування довіри між людьми, створення унікальних середовищ активних людей.

Прагнення розвитку власної спільноти вимагає також демонстрації поваги до національних цінностей. Громадянська «присутність» містян у публічному просторі – це добрий інструмент не лише для формування відповідальності за громаду на місцевому рівні, а й для культурного та ментального «зшивання» країни. Діалогічно-консенсусні комунікації містян можуть виявлятися у націокультурному «окресленні» міста, практиках

збереження та співтворення націочутливих міських локацій.

У містах різноманітні форми національного буття «вкорінені» в архітектурні середовища, а також в пам'ять й культурні артефакти. Українство потребує сучасних практик комеморації, бо ще має символічний ландшафт колоніальної історії, упередженого ставлення до своєї мови та культури. Необхідне громадське усвідомлення, що російсько-українське протистояння має глибоке історичне коріння. В українських містах часто розгортаються «урбаністичні війни» за колективну та архітектурну пам'ять нації; здійснюються урбан-практики своєрідної «реабілітації» національного буття, реартикуляції старих місць пам'яті і витворення нових. Містяни стають активними суб'єктами таких процесів, виявляючи, за теорією комунікативних дій, «активне громадянство». Так, у Харкові обговорюються стратегії культурно-політичного ребрендингу (від «першої столиці» Радянської України до «історичної столиці Слобожанщини»), розгортається культурна ініціатива «п'ятого Харкова» – візії, артикульовані Юрієм Шевельовим (мислиться «осередком української ідеї, духовної столиці») [10].

Те, як відбувається опосередкування минулого теперішнім, є проявом духовних потреб, культурно-національного потенціалу спільноти міст. Для міст, які є «історичним продуктом» індустріалізації Сходу України зберігається проблема сприйняття українського національно-культурного дискурсу, пошуку ідентичності у національних категоріях українського світу [6]. Водночас перебування українства на межі кордонів із російським світом (Бахмут, Добропілля, Костянтинівка, Покровськ, Лисичанськ, Северодонецьк), спонукає до активного громадянства, захисту власної унікальної культури. Наразі спостерігаємо зрушення світоглядних кордонів щодо національної ідентичності громад, які опинилися на лінії фронту російсько-української війни та стають «захисними культурними фронтами Східної України» [5, с. 182].

Культурнонаціональний характер міст може бути висвітлений шляхом різноманітної взаємодії між минулим та теперішнім, оскільки минуле не дає себе «законсервувати» та постійно опосередковується теперішнім. І цілком прикметним став розрив із «радянським» світом в українських містах та повернення права на національну ідентичність через творення сенсу місця. Завдяки громадським активістам облаштовуються нові місця пам'яті. Наприклад, у Харкові шляхом громадської комемораційної практики пам'ятник «Борцям Жовтневої революції» був перетворений на місце шанування героїв, які боролись за незалежність і свободу України.

Просторові зв'язки міста і громади потребують націокультурної артикуляції публічних просторів, що, зі свого боку, вимагає спеціальної уваги українства до символічної структури міської політики пам'яті

(пам'ятників, меморіальних таблиць, а також «мовного ландшафту», практик національного святкування тощо). Яким буде світ українства завтра залежить від того, що активні громадяни обирають сьогодні. Активно обстоюючи національні цінності, спадкоємність культурного розвитку, ми тим самим утверджуємо їх у віках. Новий етичний запит до комунікаційних дій у міському просторі передбачає маркування громадянами міських локацій як місць національного єднання. Зокрема, таким місцем є Софіївська площа у Києві, де 22 січня 2018 року громадські організації провели віче з нагоди видатної події, що відбулася у цьому місці 100 років тому – проголошення IV Універсалом Центральної Ради УНР Акту Незалежності. Софіївська площа стає фізичною маніфестацією ідеї соборності, й водночас своєрідним «контактним простором» трансферу національних цінностей. Патріотична громада вимагає більш чіткої артикуляції національного святкування – оголошення 22 січня Днем Незалежності і Соборності України, а 24 серпня – Днем відновлення Незалежності України. Такі комунікативні дії орієнтовані на соціокультурне творення національного простору українства.

Для національного «прочитання» часопростору українських міст важливим є те, що зберігається в індивідуальній і колективній пам'яті. Історія може розповісти про «інакшість» міст, й одночасно показати свою нечужість загальнонаціональному простору. Культурно-національна чутливість міст обумовлена наявністю важливих для українства смислових ансамблів, заданих історичною тенденцією у сфері розуміння, пояснення, інтерпретації історичних подій. Наразі спостерігаємо проблеми з культурнонаціональним маркуванням історичної спадщини міст. Наприклад, місто Чугуїв Харківської області презентує символізм «військового поселення» Російської імперії (1817–1857), що дотепер інтерпретується загалом у нейтральній і навіть позитивній манері. Місто намагається зберігати своєрідність планування центральної частини міста, підкреслюючи історичну роль Чугуєва як центра 6 округів військових поселень. Військово-поселенський міський ландшафт презентується і як культурно-історичний ґрунт, на якому зростав український художник Ілля Рєпін («народився у родині військового поселенця»). Водночас у символічному ландшафті міста залишається «призабутою» історія українського козацтва. Активісти виступають з пропозиціями «вкорінити» в архітектурну пам'ять міста добу козащини шляхом музеєфікації археологічних пам'яток на території міста (фрагментів козацької фортеці XVII ст.). Важливо, що і сам І. Рєпін чітко усвідомлював козацьке походження своєї родини і руйнівну роль військових поселень, що змінили життя його народу.

Місця пам'яті важливі для будь-якого суспільства і культури, зокрема, через суспільну потребу «жити згідно з власною історією». Меморіальний контекст різноманітних форм

«втілених просторів» історії міста є важливим чинником окреслення культурної ідентичності міста. Через особливі взаємозв'язки пам'яті й ідентичності, «місця пам'яті» відіграють важливу роль у формуванні колективних ідентичностей. Формується потреба у репрезентації міст у системі національного, що, зі свого боку, висвітлює проблему ідентичності як символічного способу об'єднання з одними та дистанціювання від інших.

Громадська активність у міському просторі спроможна утворювати своєрідну «меморіальну» тканину міста, що має різні засоби донесення інформації, майданчики для дискусій, обговорення, нового пізнання, інтерпретацій важливих історичних подій. Культура пам'яті містян має розгортатися в актуальному часопросторі й наповнюватися культурними цінностями українського світу. Така стратегія необхідна також і міській громаді Полтави, де музейна експозиція державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» підтримує символічний простір міста як «місця перемоги» Російської імперії у Північній війні. У теперішні часи історичних випробувань спостерігається радикальне відокремлення, відчуження від домінуючих «меморіалів». «Міські ландшафти пам'яті» можуть постати у якості «німих свідків» травматичного та насильницького минулого. Саме тому культура пам'яті міста має виявлятися у здатності до відтворення минулого досвіду у співвіднесенні зі смислами, які розгортаються в актуальному часопросторі українства. Постає проблема їхніх історико-культурних інтерпретацій. Адже для Української держави поле Полтавської битви – це «місце катастрофи», й водночас маніфестації незламної державної волі української нації.

Через рухливість кордонів між минулим і сьогоденням актуальними стають звернення до ціннісних культурно-історичних смислів місця. Екстраполяція національно-культурного на міські мнемонічні практики дозволяє окреслювати громадсько-політичний, соціокультурний потенціал міста, а також виявляти амбівалентності українського соціуму, ментальної розділеності між тими, хто знайшов національну самосвідомість, і тими, хто ще її не має. Також часто можемо спостерігати свідому «ізоляцію», або відчуженість містян від колективного буття на рівні місцевих громад. Це можна пояснити приналежністю містян до різних типів національності (у термінах націоналогії Ольгерда Бочковського) [1] – «пасивної» (підсвідомої, етногенетичної) й «активної» (формується шляхом активного самоусвідомлення).

У фокусі уваги активних громадян мають бути питання певної «ревізії пам'яті», виявлення актуальної історії українських міст. Важливо, щоб громадянська активність розгорталася через широкий національно-культурний діалог містян. Через збільшення «духу участі» містян відбувається й розширення їх просторової відповідальності

(наприклад, відповідальність за національно-культурну спадщину міста). Через таке активне самоусвідомлення і самовизначення ідея нації і входить до життєвого світу тих, хто справді здатний відчувати свій національний обов'язок.

Висновки. Наразі окреслюються «нові кордони» громадської відповідальності за міське середовище. Слідуючи етиці комунікативної дії, можна відмітити, що партисипативність стає умовою для пошуку рішень національно значимих проблем, коли цінності, норми і правила життя стають явними. Просторові зв'язки міста і громади засвідчили актуальність проблеми виявлення націєтворчих смислів, артикуляції національно-культурної специфіки міського часопростору України. Націєчутливість українських міст визначається через характер комунікацій із загальнонаціональним часопростором, специфіку громадянської «присутності» у публічних просторах. Міста часто продукують амбівалентні мнемонічні підходи до національно-культурних цінностей: від повного злиття з буттям української нації до демонстрації відчуження від нього. Стверджується, що українським містам потрібна більш потужна культурна артикуляція локацій та мнемоніка топосів. Реальною альтернативою таким дегуманізуючим тенденціям, як відчуження, постає інтерактивність громадян, що задає динаміку просторових перетворень в українських містах. Діалогічно-консенсусні комунікаційні дії у міському публічному просторі виявляються різною «опційною включеністю» містян у національне буття.

1. Бочковський, О. Національна справа. *Вибрані праці та документи*. Том 1. Київ: Дух і літера, 2018. С. 468-654.

2. Габермас, Ю. Філософський дискурс Модерну. Київ, 2001.

3. Грищенко, М. Публічний простір міста як об'єкт соціологічного дослідження. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*, 2016, 21(7). 31-38.

4. Локтіонова, Д. А. Місто та міський простір: реалії та перспективи (вітчизняний досвід). *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 2014, 20. 86-91.

5. Метамісто: Схід. *Трансформації українського Сходу*. Київ, 2018.

6. Портнова, Т. Ландшафти Донбасу. *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу* / ред. В. Куліков, І. Склокіна. Львів, 2018. С. 43-70.

7. Фесенко, Г. Г. Морфологія міських ландшафтів: культурфілософські інтерпретації: монографія. Харків: ТОВ «ДИСА ПЛЮС», 2018.

8. Фесенко, Г. Ландшафти пам'яті у міському просторі: культурфілософський дискурс. *Людинознавчі студії. Сер. Філософія*, 2015, 32. С. 55-64.

9. Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. СПб: Наука, 2001.

10. Шерех, Ю. Четвертий Харків. *Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології* : Том. 1. Харків; Фоліо, 1998.

References

1. Bochkovs'kyi, O. (2018). *Natsional'na sprava* [National question]. *Bochkovs'kyi O. Vybrani pratsi ta dokumenty*. Tom 1. Kyiv: Dukh i litera, 468-654. (in Ukrainian).

2. Habermas, J. (2001). *Filosofs'kyi dyskurs Modernu* [The philosophical discourse of Modernity]. Kyiv. (in Ukrainian).

3. Hryshchenko, M. (2016). *Publichnyy prostir mista yak ob'yekt sotsiologichnoho doslidzhennya* [Public space of the city as an object of sociological research]. *Visnyk Kyivivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Sotsiologiya*, 21 (7). 31-38. (in Ukrainian).

4. Loktionova, D. A. (2014). *Misto ta mis'kyi prostir: realiyi ta perspektyvy (vitchyznyanyy dosvid)* [City and urban space: realities and perspectives (domestic experience)]. *Metodolohiya, teoriya ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspil'stva*, 20. 86-91. (in Ukrainian).

5. *Metamisto: Skhid. Transformatsiyi ukrayins'koho Skhodu* [Meta city: East. Transformations of the Ukrainian East]. (2018). Kyiv. (in Ukrainian).

6. Portnova, T. (2018). *Landshafty Donbasu* [Landscapes of Donbass]. *Pratsya, vysnazhennya ta uspikh: promyslovi monomista Donbasu* / red. V. Kulikov, I. Sklokina. L'viv. 43-70. (in Ukrainian).

7. Fesenko, G. (2018). *Morfologiya mis'kykh landshaftiv: kul'turfilosofs'ki interpretatsiyi: monohrafiya* [Morphology of urban landscapes: cultural and philosophical interpretations: monograph]. Kharkiv: TOV «DISA PLYUS». (in Ukrainian).

8. Fesenko, G. (2015). *Landshafty pam'yati u mis'komu prostori: kul'turfilosofs'kyi dyskurs* [Landscapes of memory in urban space: cultures of philosophical discourse]. *Lyudynoznavchi studiyi. Ser. Filosofiya*, 32. 55-64. (in Ukrainian).

9. Habermas, J. (2001). *Moral'noye soznaniye i kommunikativnoye deystviye* [Moral Consciousness and Communicative Action]. SPb.: Nauka. (in Rusin).

10. Sherekh, YU. (1998). *Chetvertyy Kharkiv* [Fourth Kharkiv]. *Sherekh YU. Porohy i Zaporizhzhya: Literatura. Mystetstvo. Ideolohiyi* : T. 1. Kharkiv; Folio. (in Ukrainian).